

Стрілець В.Ф.
старший викладач

Київського національного університету культури і мистецтв

СИНТЕЗ САДОВО-ПАРКОВОЇ АРХІТЕКТУРИ І МІСТОБУДУВАННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті аналізуються містобудівні особливості Лівобережної України, досліджуються садово-паркові об'єкти у великих містах регіону та проблема синтезу садово-паркової архітектури і містобудування.

Ключові слова: садово-паркове мистецтво, Лівобережна Україна, палацово-паркові комплекси, палладіанський стиль, синтез.

В статье анализируются особенности городостроения Левобережной Украины, исследуются садово-парковые объекты в больших городах региона и проблемы синтеза садово-парковой архитектуры и городостроения.

Ключевые слова: садово-парковое искусство, Левобережная Украина, дворцово-парковые комплексы, палладианский стиль, синтез.

The features of town-plannings of Left-bank Ukraine are analysed in the article, garden-park objects are probed in the cities of region and problem of synthesis of landscape-gardening and town-plannings.

Key words: garden-park art, Left-bank Ukraine, court-style-park complexes, palladian style, synthesis.

Світове садово-паркове мистецтво – це безцінна скарбниця художньої культури народу, що через дивовижні пейзажі природи впродовж багатьох століть несе велич славетної історії багатьох культур і української культури зокрема.

Велика кількість садів і парків, що збереглися, отримали статус пам'яток архітектури, національних і природних заповідників. Завдяки високому професіоналізму та художній майстерності окремі з них стали взірцями українського та світового садово-паркового мистецтва.

Проблемою вивчення садово-паркових об'єктів займалися такі провідні вчені як Л.П. Александров, Н.І. Архипов, О.К. Бліновський, І.Н. Гегельський, А.С. Залеська, О.О. Кищук, І.А. Косаревський, Є.М. Микуліна, П.І. Приходько, І.Д. Родичкін, Ю.Ю. Нельговський.

Ці пам'ятки вивчаються як класичні зразки організації та будівництва садів та парків минулого і в першу чергу як приклади архітектури [3].

На даний момент садово-паркове мистецтво вивчається, переважно, істориками архітектури. Але сад або парк – це, насамперед, своєрідна форма синтезу різних мистецтв – синтезу, найтіснішим образом пов'язаного з існуючими великими стилями і, що розвивається паралельно з розвитком філософії, літератури (особливо поезії), з естетичними формами побуту, із живописом, архітектурою, музикою. Естетичне

сприйняття саду або парку увесь час коригується тим, що в ту або іншу епоху вважається красивим, екзотичним. Для сприйняття саду або парку необхідно повне занурення в культуру часу. Багато рослин і квітів, що вважалися у свій час дорогими й екзотичними, давно перестали бути такими. Правильне сприйняття саду або парку як твору мистецтва вимагає в сучасних умовах серйозних досліджень у галузі історії мистецтв і містобудування.

Сади і парки Лівобережної України – це сучасна природна архітектура, яка органічно зливається з містобудуванням.

Важливою проблемою щодо вивчення планувальної структури міст цього регіону України є картографічні матеріали, які зберігаються у фондах архівів та у відділі картографії центральної наукової бібліотеки НАН України. З точки зору дослідження проблеми містобудування Лівобережного регіону, важливими матеріалами є топографічні плани, розроблені переважно західними військовими інженерами, які знаходились на російській службі. Дослідники, такі як В. Вечерський, І. Родичкін, І. Косаревський та ін., велике значення приділяли вивченню містобудівних умов палацово-садибних комплексів Лівобережжя та їх планувальної структури, що здебільшого складає рисований план, виконаний на зразок старої московської картографії, де визначені споруди міста, позначені у вигляді схематичних малюнків та схем. Такі плани, на яких зафіксовані садиби козацької старшини та інших мешканців міста, дозволяють досить точно скласти уявлення про планувальну структуру садиб різних верств міського населення, їх об'ємно-просторові особливості (м. Прилуки, м. Батурин, м. Ічня). Деякі плани мають детальну експлікацію всіх власників садиб на території міста, що було характерною особливістю планів середини XVIII ст. Цей захід був викликаний як адміністративними (знесення садиб при розширенні чи модернізації міських укріплень), так і фіскальними проблемами (збирання податків із власників нерухомого майна).

Більша частина палацово-паркових комплексів Лівобережжя формувалася на терені містечок, селищ та хуторів, що, у першу чергу, було зумовлено історичною традицією й розташуванням маєтків власників у даних населених пунктах. Українські національні краєвиди чернігівських, черкаських і полтавських поселень Лівобережжя привертала увагу не лише своєю мальовничістю, а й елементами українського романтизму. На жаль, на сьогоднішні головні картографічні матеріали по Лівобережній Україні взагалі зберігаються в архівних установах Санкт-Петербурга і Москви, через що доступ до них обмежений.

Автором було встановлено розташування незначної кількості садово-паркових об'єктів у великих містах регіону (Полтава, Чернігів, Харків). Особливості планувальної системи міст у межах укріплених міських центрів на той час були територіями з герметичною (регулярною) схемою (за винятком радіальної схеми) на відміну від укріплених територій, для них характерним була вільна система планування (інколи навіть хаотична), яка залежала, в першу чергу, від регіональних характеристик ландшафту, гідрографії та форми укріплень. Особливістю невеликих сотенних містечок було домінування однієї планувальної схеми. Щодо більших міст, то в них органічно поєднувалося декілька систем, які формувалися залежно від історичного розвитку міст

(Чернігів, Гадяч, Прилуки). На початку ХІХ ст. у Лівобережному регіоні утверджується принцип регулярного, централізованого, впорядкованого міста (чому сприяв і класицистичний стиль, який почав розповсюджуватись на той час на Лівобережжі) – спрощення орієнтації, впорядкування планувальної структури й композиційної основи міст (орієнтація вулиць на композиційній домінанті, осьова перспектива), замкнені перспективи (садиба Лізогуба в Чернігові, садиба С.М. Кочубея в Полтаві). У результаті цих заходів центральні частини міст краю дістали регулярне розпланування. З приходом класицизму, поширенням ідеї цілісності та гармонії проектувальники велику увагу приділяли синтезу архітектурних споруд і садових об'єктів як доведеного цілого в системі міських площ, бульварів та вулиць. Все це значно підвищувало вимоги не лише до містобудування взагалі, а й до окремих будівель, на яких тримався ансамбль вулиць, площ, кварталу тощо. У містопланувальній практиці стають популярні круглі, напівкруглі, сегментні й секторні майдани з радіальним напрямом вулиць, прямими магістралями. Усе це призвело до змін об'ємно-просторової композиції, розкриття панорам ансамблів історичних центрів, геометрично-регулярні схеми поєднувалися з містобудівними традиціями регіону. Враховувалась мальовничість Лівобережного ландшафту, з його епічно-національними традиціями. На початку ХІХ ст. будинки багатьох міст Лівобережного регіону, включаючи садово-паркові маєтки, були виведені на червоні лінії забудови, що викликало появу периметральної системи кварталів. Це стосувалось міської садово-паркової архітектури, споруди якої в деяких випадках виходили частиною будівлі на червону лінію (садиба В. Капніста у Полтаві). Яскравою ознакою таких садиб є значно менша площа, яку займає садибний комплекс, зменшена номенклатура його будівель і споруд. Як правило, міські садово-паркові об'єкти були збудовані на ділянці, обмеженій та затиснутій сусідніми будинками. Планувальне розташування таких об'єктів було у центральній частині міст Чернігова, Харкова, Полтави та на мальовничих околицях міст Лівобережної України. В деяких випадках можна простежити вихід палацово-паркових ансамблів, розташованих на околицях міста, за межі міста (Решетилівка, Кролевець): локалізація центральної частини комплексу з усіма будівлями, спорудами і регулярною частиною парку в межах міста, а пейзажної частини парку з лісовими насадженнями – за його межами. У багатьох випадках річка виступає як межовий елемент [4].

Уважно вивчаючи містобудівні особливості Лівобережного регіону, слід відзначити, що більшість палацово-паркових ансамблів зафіксовані у малих населених пунктах Чернігівської, Харківської, Черкаської та Полтавської областей. Сюди відносяться садово-паркові комплекси заміського розташування з парадним двором та яскравими флігелями, що було зумовлено, в першу чергу, значними розмірами ділянок (Тростянець, Сокоринці, Качанівка). Для таких об'єктів характерне об'єднання служб і допоміжних приміщень (флігелів тощо) з головним палацом, галереями, що властиве палацово-парковим об'єктам у Сокиринцях, Качанівці, Вишеньках тощо. Концентрація садово-паркових комплексів у малих містечках, хуторах спричинила ускладнення пошуку топографічних даних, насамперед, через відсутність планів та інших картографічних матеріалів для таких типів населених пунктів. Дослідження наявних картографічних матеріалів й описів дали змогу аналізувати переважно

центральне розташування садово-паркових ансамблів у структурі населених пунктів. Таке розташування комплексів можна прослідкувати в хуторах та селищах і було визначене топографічними даними території Тростянець, Сокиринці, Вишеньки. Поряд з ним, як виняток, простежується локалізація садибних комплексів на мальовничих околицях хуторів Чернігівщини (Качанівка). Для цих маєтків була властива успадкованість суто українських мотивів у формуванні не лише паркових територій, а й стилістики архітектурно-планувального вирішення будівель (“будівель для гостей” та церква у Лебедичях).

Слід зазначити, що розвиток перших садово-паркових комплексів на основі гетьманських резиденцій (Хомутець – Д. Апостола; Качанівка, Вишеньки – В.В. Тарнавського, Ятаган, Згурівка – К. Розумовського; Березова Рудка, Тростянець – Скоропадського) і маєтків козацької старшини (Сокиринці, Дігтярі – прилуцького полковника Галагана) зумовлював вигідне “елітне” розташування даних ансамблів у структурі населених пунктів і сприяв грандіозності та величі сприйняття самих комплексів. Причинами виникнення такої ситуації стали: наявність вільних земель у господарстві Закревських, фінансова спроможність будівництва нового палацу (а не перебудова існуючого), переорієнтація власника маєтку на столичні канони, що простежується у вигідному розташуванні нового палацу, його стилістиці.

Автором було виявлено одночасне існуванні ще одного садибного комплексу Закревських у Лемешівці (поряд із Березовою Рудкою), що дало підстави для визначення палацово-садибного комплексу як Березово-Рудське-Лемішівське.

На основі аналізу розпланувально-просторової структури міст, містечок і поселень Полтавщини XVIII–XIX ст. виявлені характерно композиційно-видові зв’язки між садово-парковими ансамблями та основними об’ємно-просторовими елементами населених пунктів. Як виняток, зафіксовано існування двох садиб єдиного підпорядкування в одному населеному пункті садиби Закревського у Березовій Рудці.

Безпосередні та органічні зв’язки характерні між палацовими ансамблями і культовими спорудами (виключно православними храмами). Садово-парковий ансамбль – храм, ступінь об’ємно-просторового зв’язку залежить від їх безпосереднього розташування та величини комплексу. Локалізація церковних споруд “через дорогу”, напроти палацу (аналогічно палацово-парковим будівлям московського архітектора М.Ф. Камкова), дає підстави розглядати садово-паркові комплекси на містобудівальному рівні як елементи єдиного планувального розташування об’єктів за єдиним композиційним задумом (Качанівки, Сокиринців, Вишеньок).

Слід окремо відмітити композиційний зв’язок садово-паркових ансамблів із площами населених пунктів (як правило, торговельними, церковними), садово-парковий ансамбль – площі. Такий об’ємно-планувальний зв’язок найбільше зафіксовано в містах (Чернігів, Полтава, Харків, Черкаси) та містечках краю (Бобрик, Гоголево, Решитилівка). Регулярне планування і осьова перспектива вулиць сприяли відведенню палацово-парковим ансамблям ролі акцентів у перспективі вулиць та площ Чернігова, Харкова, Черкас, Полтави. Містобудівна особливість розташування площ і прямий зв’язок із головною вулицею населених пунктів сприяла поєднанню вищезазначених зв’язків з примиканням садово-паркових комплексів до головних вулиць. Розташування

садово-паркових комплексів окремо від структурних елементів населених пунктів визначило їх локалізацію за межами міст та містечок, які, здебільшого, формувалися навколо під'їзних доріг (Качанівка, Вишеньки). В контексті містобудівного аналізу слід визначити лише візуальний зв'язок палацу зі населеним пунктом і композиційний зв'язок окремих його елементів [5].

Для садово-паркової архітектури XVII–XVIII ст. Лівобережжя домінуючими були національні мотиви української народної архітектури. Формування садово-паркових ансамблів Лівобережної України відображають відповідний історичний період і характерні архітектурні стилі. Для кожного історичного етапу появи й розвитку садово-паркових комплексів характерні відповідні стильові напрями даних об'єктів, спираючись, у першу чергу, на естетичні характеристики їх головних будівель та засоби і способи їх організації. Під час дослідження виявлено головні стилістичні характеристики садибних комплексів Лівобережжя: українська народна архітектура, ранній класицизм, розквіт класицизму, пізній класицизм та народний класицизм.

На думку автора, сотенні та полкові містечка регіону, в яких проживала козацька старшина, з архітектурної точки зору, нічим не відрізнялися на той час між собою. Українська правляча верхівка облаштувала територію своїх маєтків за зразком української народної архітектури, властивими старшинській верстві населення регіону. Саме форми народної архітектури та українського бароко (будинок Кочубея в Батурині) були властиві попереднім будинкам козацької старшини. Садово-парковий стиль, сформований на поєднанні впливу канонів давньоруського будованого будівництва і традицій дерев'яного народного зодчества, вилився в оригінальний варіант барокової архітектури – “козацьке” бароко. Дослідження дали змогу виявити, що деякі попередні будинки у невеликих садибах власників палацово-паркових комплексів Лівобережжя були сформовані на засадах народної архітектури (Качанівка, Сокиринці, Яготин). Це вже пізніше збагачена старшинська верства населення у другій половині XVIII ст. починає задовольняти свої вимоги щодо будівельних уподобань, орієнтуючись на смаки петербурзької знаті. Інтенсивне садибне будівництво на Лівобережній Україні середини XVIII ст. здійснювалося шляхом перебудови вже існуючих маєтків старшин та їх господарських дворів. Володіючи значними маєтками, земельними наділами з тисячами безправних кріпаків, колишня козацька старшина, зрівняна у правах із російським дворянством, починає будівництво розкішних садиб: величних садово-паркових ансамблів з монументальним палацом та будівлями. На замовлення заможної верхівки на Лівобережжі починають працювати фахівці із Петербурга, Москви та закордонні – архітектори Дж. Кравеші, Л. Руска, А. Менелас, М. Львов; садівники Пельц, І. Бістерфельд, Редель, К. Хрістіані, К. Лничик та інші.

Перші значні садово-паркові ансамблі на терені Лівобережжя з'явилися у перехідний період від бароко до класицизму, коли почала пробуджуватись цікавість до пропорцій і канонів ордерної архітектури, але разом з тим збереглися декоративні, суто пластичні мотиви і засоби бароко. Це визначилося не лише бажанням слідувати новим течіям на заході, російських центрів (Петербург, Москва) та смакам імператриці, а перш за все, глибокими змінами у суспільно-політичному, соціально-економічному житті населення та у власній свідомості правлячої верхівки. До цього періоду належить

спорудження садово-паркових комплексів у Хомутці, Сокиринцях, Великій Обухівці тощо, де на засадах ранньо-класицистичної архітектури зберігаються барокові мотиви (Хомутець) та елементи народної архітектури (Велика Обухівка, будинок Котляревського у Полтаві). Чіткість і лаконічність, симетрія в планувальному вирішенні всієї території палацово-паркової території у Хомутці відповідають ранньокласичним засадам. Що стосується вирішення фасаду, то в ньому простежується поєднання класицистичних рис з бароковими. До останніх слід віднести прямокутник башт флігелів, що з'єднані між собою прямокутними класицистичними фронтонами. В оригінальному рішенні переходів між палацом та флігелями сплелися класицистичні елементи першого поверху і барокові фронтони, що декорують вікна мансардного поверху. Барокові елементи простежуються у вирішенні декору інтер'єрів палацу.

Поєднання українського бароко з ранньокласицистичними мотивами яскраво демонструє палацовий комплекс у Березовій Рудці, де палац, створений у стилі українського бароко, співіснує із суто класицистичними (ранній класицизм), окремо розташованими флігелями. В оздобленні головного фасаду застосовані трапецієподібні балкони-еркери та пілони. Аналогічний метод простежується і в оздобленні паркового фасаду Харківської садиби М. Ковалевського у Дворічному куті. До цього періоду слід віднести і садибу в Кибинцях [2].

В останній чверті XVIII ст. продовжується будівництво ранньокласицистичних палацово-паркових ансамблів не лише у великих маєтках регіону, а й при створенні садибних комплексів для середніх і дрібних поміщиків, про що свідчить садиба в Крутому Березі, Полтаві та інші, для них характерне взаємопроникнення елементів дерев'яної архітектури і класицистичних стильових форм. Це вилилось, у першу чергу, в своєрідному трактуванні класицистичної форми; до будинків “добудовувались ганки-портики зі спрощеними колонками, стовпами і високими трикутними фронтончиками”. Такі рішення простежуються й у пізньокласицистичних садибних комплексах (Яківні, Гоголеве, Мар'янське). Службові та господарські будівлі таких садиб відрізняються простими формами, використанням спрощеної ліпстви вікон, даху – із зломами та іншими елементами української народної архітектури. Задля справедливості зазначимо, що найчисленнішу групу палацово-паркових ансамблів на Лівобережжі складають класицистичні комплекси. Класицизм чітко відповідав громадянським вимогам того часу, новим імперським засадам у галузі соціального та культурного життя, що насаджувалися на території Полтавщини.

Він визначився, в першу чергу, грандіозністю містобудівних та паркових ансамблів, монументальністю ордерних форм і суворістю композицій, урівноваженістю об'ємів, плануванням прямих ліній, стриманістю декору, за типовими проектами які регулярно надходили зі столиці у вигляді альбомів зразкових фасадів, відбувалося будівництво всіх найбільш значних об'єктів Чернігова, Черкаса, Полтави та повітових містечок регіону. Створювалися “зразкові” проекти майже всіх казенних будинків і споруд, а на початок XIX ст. були випущені перші серії “зразкових” фасадів житлових будинків. Ця обставина й праця московських і петербурзьких архітекторів та будівничих у регіоні (Л. Руска, М. Львова, А. Менеласа, Є. Червінського) сприяли забезпеченню високої якості не лише проектних робіт, а і будівництва досліджуваних об'єктів. Це призвело

до окремих явищ бюрократизму та волонтаризму в зодчестві. Позитивним же тут було те, що опрацювання типових проектів для України доручалося видатним майстрам зодчества, які прагнули хоча б у мінімальних масштабах врахувати місцеві архітектурні традиції, особливості ландшафту, природи. В серію типових проектів житлових будинків 1809–1812 років входили лише фасади, що полегшувало місцевим архітекторам завдання пристосувати будівлі архітектурних комплексів у ландшафтному середовищі, враховуючи національні особливості.

Підготовкою архітекторів у кінці XVIII – середині XIX ст. займалися Петербурзька академія мистецтв та Інститут цивільних інженерів, які здійснювали підготовку кадрів, не лише для Російської імперії, а й для Лівобережної України. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. характеризуються бурхливим розвитком палацового та садибного будівництва у досліджуваному регіоні. Заміська житлова забудова потребувала використання індивідуальних проектів, до розроблення яких були залучені кращі архітектурні сили Російської імперії, а саме: М. Львов, А. Менелас, П. Дубровський та ін. Працюючи водночас і над проектуванням типових житлових будинків для міст, вони внесли в архітектуру індивідуального заміського житлового будівництва стильову єдність, спільність об'ємно-просторових побудов споруд в ансамблі, єдність співвідношення його частин. Можна простежити дотримання деяких циркулярів типового проектування і при проектуванні індивідуального житла.

Вплив російського зодчества на Лівобережжі посилювався і на поселення значної частини російськомовного населення і південно-східні повіти губернії, серед яких було чимало майстрів будівельної справи. Розквіт будівництва класичних садово-паркових ансамблів у регіоні припадає на кінець XVIII – 20–30-ті роки XIX ст. (Диканька, Сокиринці, Дігтярі, Яготин). Життя переважної більшості володарів маєтків у Росії (В. Кочубей, В. Попов, В. Капніст, Д. Трощинський), їх високе службове становище давали їм можливість запрошувати архітекторів та садівничих не лише з Росії, а й з-за кордону. В цей час поряд із запозиченням російських культурно-естетичних норм у садово-парковому будівництві відчувається вплив петербурзької та московської шкіл на формоутворення ансамблів, що найяскравіше видно у роботах П. Дубровського, автора палацово-паркового ансамблю в Сокиринцях.

У цей період відбувається будівництво значних садово-паркових ансамблів у Тростянці Гоголеві, Бобрику, Вишеньках. За збереженими описами й свідченнями, ці маєтки були найбільш значними на території Лівобережжя. Вплив російської школи архітектури був настільки значним, що деякі автори порівнюють полтавські палацово-паркові ансамблі з відповідними московськими аналогами: палац у Сокиринцях – із Голіцинською лікарнею у Москві, палац у Диканьці – з будинком Гагаріна у Москві.

Характерним для Лівобережжя було розпосюдження палладіанського стилю як у ранньо-класицистичних ансамблях (Хомутець), так і в період зрілого класицизму (Диканька, Дігтярі). Виконаний у палладіанському стилі, центральний корпус палацу в Диканьці був прикрашений шести колонним портиком іонійського ордеру з трикутним фронтоном та гербом власників маєтку. Деяко занижені двоповерхові об'єми флігелів були підкреслені чотириколонними портиками й увінчані декоративними банями. Про наслідування російської архітектурної школи у будівництві садибних комплексів

Лівобережжя свідчить застосування-спільних архітектурно-композиційних рішень. Парковий фасад палацу в Диканьці оздоблювала перекрита банею напівротонда аналогічно садибному комплексу в Гостиліцах (під Петербургом), підмосковному Архангельському, палацу в Ляличах та садибі у Писарівці на Харківщині. Властиві класицистичним палацам ризаліти в диканьському палаці замінено балконами на рівні другого поверху, що спираються на дві колони. Є припущення, що ці добудови були зроблені пізніше, про що свідчать відмінності у проектних рішеннях та збережених світлинах початку ХХ ст. Для палацово-паркового ансамблю в Качанівці поряд із загальними класицистичними архітектурно-композиційними засобами характерне застосування аркових вікон на фронтоні фасаду. Аналогічний засіб можна знайти і у садибному комплексі Головкіна – Хвоцинського в Константіївці Харківської губернії.

Отже, проблема синтезу садово-паркової архітектури і містобудування посідає значне місце в дослідженні об'єктів Лівобережжя.

Література

1. *Архитектура и антропософия / Сост. и отв. ред. А. Соколова. – К., 2001;*
2. *Боговая И. О. Ландшафтные композиции. Лекции. Специальность 1512, специализация «Озеленение населенных мест». – Л.: ЛТА, 1977. – 38 с.;*
3. *Элементы ландшафтного дизайна: Метод. вказівки та завдання до курсового проекту / Укл. І. М. Сєдак. – К., 2002;*
4. *Ивалова Л. И. Современный ландшафтный дизайн. Иллюстрированная энциклопедия. – М., 2003;*
5. *Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. – СПб. : Наука, 1991;*
6. *Мак-Кой П. Мини-сад. Архитектура. Дизайн. Декор : Руководство по садоводству на участках небольших размеров / Пер. с англ. – М. : РОСМЗН, 2001;*
7. *Ньюбери Т. 20 лучших дизайнеров для вашего сада / Пер. с англ. – М., 2002;*
8. *Титова Н. П. Ландшафтный дизайн вашего сада. – М., 2001.*